

Şark Medreseleri Programında Kur'ân Birikimi *

Abdualmüttalip ARPA**

Özet

Hicri V. asırdan itibaren ilim müesseseleri olarak ortaya çıkan medreseler Selçuklu Sultanı Melikşah'ın veziri Nizamülmülk et-Tusî döneminde düzenli ve sistemli ilim öğreten bir yapıya kavuşmuşlardır. Bu dönemden sonra medreseler Belh, Nisabûr, Herât, İsfahân, Basra, Musul ve Mezopotamya gibi İslam dünyasının farklı bölgelerine yayıldılar. Osmanlı'da kurumsal düzeyde en üst seviyede eğitim-öğretim alanında hizmet veren medreseler 1924'te Tevhîd-i Tedrisât Kanunu'yla resmen kapatılmışlardır. Bu süreçle birlikte Türkiye'nin batısında kapanan medreselere karşın Doğu'da gayr-ı resmi bir şekilde günümüze kadar sınırlı ve dar çerçevede de olsa bu eğitim-öğretim faaliyetini sürdürmeye çalışan medreseler var olmuştur.

Bu çalışmada Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde varlığını fiilen devam ettiren günümüz medreselerin eğitim programları içerisinde Kur'ân ve Kur'ân ilimlerine ne derece yer verdikleri ve yine bu eğitim kurumlarında yer alan hocaların Kur'ân ve Kur'ân ilimlerine yönelik birtakım düşünce ve uygulamalarının bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu bağlamda öncelikle sözkonusu programlarda Kur'ân'a dair

* Bu makale, 05-07 Ekim 2013 Muş/Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler konulu Uluslararası Sempozyumda sunulan tebliğin bazı ilavelerle geliştirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi [muttaliparpa@gmail.com]

okutulan kitap ve metinlerin tespitinde bulunulacak; ardından bu eğitim kurumlarında yetişip aktif halde bu programlarda görev yapan ilim adamlarıyla mülakatlarda bulunarak Kur'ânî birikim ve anlayışları üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede mülakata tabi tutulan müderrisler, Diyarbakır, Bingöl, Şırnak, Siirt ve Şanlıurfa gibi bizzat bu eğitimi yürüten kişilerden oluşacaktır.

Anahtar kelimeler: Medrese, Eğitim, Kur'ân, Tefsir, Arapça.

Qu'ranic Knowledge in The Oriental Madrasah Education

Abstract

The madrasahs, that appeared as scientific institutions ever since the 5th century according to the muslim calendar, reached a regular and systematic scientific structure under the rule of the Seljuq sultan Malih Shah's vizier Nizam al-Mulk Tusi. After this period, madrasahs spread in different regions of the muslim World, such as Balkh, Nishapur, Herât, Ispahan, Basrah, Mosul and Mesopotamia. Madrasahs, that served as the highest educational institutions under the Ottoman Empire, got officially abolished in 1924 with the Law for Unification of Education. In this process, despite the closure of the madrasahs in the west, some madrasahs continued their educational activities unofficially in the east, though in a limited framework.

In this article, an evaluation is made on how much contemporary madrasahs that actually continue their education in the Eastern and South Eastern regions embrace the Qu'ran and the Qu'ranic sciences in their education programs and how the hodjas working in those institutions perceive and practice the Qu'ran and the Qu'ranic sciences. In this context, first of all, some identifications of the books and texts covered in the programs in question are made; afterwards, the emphasis is given to the Qu'ranic knowledge and comprehension of the scientists raised in those institutions and who are working there. Professors interviewed in this framework are the madrasah educators in Diyarbakır, Bingöl, Şırnak, Siirt and Şanlıurfa.

Key words: Madrasah, education, Qu'ran, Qu'ranic commentary, Arabic.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca eğitim kurumlarının temek varlık sebebi, müntesibi oldukları milletlerin ihtiyaç ve beklentilerine cevap verecek derecede eğitim-öğretim hizmeti üretip sunmak olmuştur. Eğitim-öğretim faaliyeti devletlerin vazgeçemeyeceği bir gereklilik olup, tarihi süreçte oranları farklı olsa da her devletin müntesiplerini bir şekilde belli bir düzeyde yetiştirmeye çalıştığı bilinen bir husustur.

Sözlükte "ders okunan yer, içinde dinî ilimlerin okunduğu okul, ders

okuyan talebelerin içinde yatıp kalktıkları yer" anlamına gelen medreseler de İslam tarihinde eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaçla gerekli unsurların sağlandığı belirli mekanlara verilen özel bir anlamı ifade etmektedir. Medreseler, ülkenin ihtiyaç duyduğu kültürü ürettirip aktaran ve nitelikli insanlar yetiştiren eğitim ve öğretim kurumlarıdır. Bir İslam eğitim kurumu olarak medreseler, esas itibarıyla içerisinde öğrencilerin öğrenimlerinin yanı sıra yeme-içme ve barınma ihtiyaçlarının karşılandığı, vakıflar tarafından finanse edilen bir yatılı okul şeklinde organize edilmiştir.²

İslam'ın ilk dönemlerinde camiler üzerinden sürdürülen eğitim-öğretim,³ ders programlarının genişlemesi, artan ilimlerin sistematize hale getirilme ihtiyacı ve camilerin bu yoğun ders atmosferini taşıyamaması gibi sebepler, bu misyonu icra edecek alternatif yapıların oluşturulması ihtiyacını doğurdu. İslami eğitim geleneğinde cami ile başlayıp medrese ile kurumsal hale gelen akademik yapılanma sürecinin medrese öncesi son halkası ise, saray desteğinde gelişme gösteren Dâru'l-Hikme ve Dâru'l-İlm adıyla şöhret bulmuş bir anlamda tercüme ve araştırma enstitüleridir.⁴ Abbasi Halifesi Me'mûn (813-833) zamanında Zerdüşt okullarından alınan ilhamla Bağdat'ta adı medrese olmasa da bir medrese görünümünde "Beytü'l-Hikme" adında bir araştırma akademisi kurulmuştur.⁵ İslâmî ilimler alanında eğitim-öğretimde bulunan ilk müstakil medrese ise, IV. asırda fıkıh ve hadis âlimi Ebu Bekr Ahmed b. İshak es-Sibgî (v.342/954) tarafından Nişâbur'da kurulan Dâru's-Sünne'dir.⁶

İslam ülkelerindeki ilmi hayatın gelişmesinde XI. asrın müstesnâ bir

1 Karaca, Mevlüt, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, Hisar Yay., İstanbul, ts., s. 494.

2 Bozkurt, Nebi, "Medrese" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, XXVIII, 324.

3 Çelebi, Ahmet, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev. Ali Yardım, İstanbul 1983, s. 31; Johs. Pedersen, "Mescid" *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., Ankara 1961, VIII, 1-17.

4 Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yay., İstanbul, 1997, s. 239.

5 Özkan, Şerife, *Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri Ve Medrese Eğitimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, s. 18.

6 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 170; Bozkurt, Nebi, "Medrese" *DİA*, XXVIII, 325.

yeri vardır.⁷ Zira bu dönemde, Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün inşa ettirdiği medreseler manzumesinin en önemlisi ve belki de ilki, Bağdat'ta açıldı. Devlet tarafından maddi-manevi yardım gören ve saray tarafından himaye edilen Nizamiye Medreselerinin, gerek teşkilat ve gerekse öğretim bakımından o çağın diğer eğitim kurumlarından çok üstün olduğu bir gerçektir. Nizamiye medreselerinin ders programında İslami İlimlerin yanı sıra diğer ilimlere de yer verilirdi. Tıp, astronomi, matematik, felsefe ve tarih gibi ilimler de burada tahsil ediliyordu. Bu asırdan itibaren medreseler, halkın dinî ve kültürel anlayışının inşâsında faal bir rol oynamaya başladı.⁸

Selçuklular döneminde yapı ve muhteva itibarıyla üst seviyelere ulaşan bu eğitim kurumları daha da gelişerek Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimarî özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyet noktasında temel eğitim kurumları arasında yer almıştır. Bu dönemde medrese, sıbyân mektebinden sonra orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine tekabül eden, sadece müslüman çocukların devam ettiği bir eğitim kurumu halini almıştır.⁹ Bu dönemde faaliyete geçen İzmit Orhaniye Medresesi (1331), Osmanlı medrese geleneğinin ilk aşaması olarak kabul edilir.¹⁰ Osmanlı medrese tarihinde Sahn-ı Semân olarak bilinen, sekiz tane büyük medrese vardı. Sahn-ı Semân'dan yaklaşık bir asır sonra inşâ edilen Süleymaniye Külliyesi, Osmanlı devletinde eğitim-öğretimin gelişip yaygınlaşmasında bir hayli aşama kaydetmiştir. Fatih ve Süleymaniye Külliyesi bünyesinde dönemin düşünce ve eğitim geleneği ile örtüşen bir nevi Osmanlı medrese sistemini örnekleyici her düzey eğitim kurumuna yer verilmiştir.¹¹ Evvela Sahn-ı Semân, akabinde Süleymaniye ve Fatih Medreseleri ile Osmanlı medrese sistemi, programı ve dereceleri, dersleri, gelir kaynakları, yöne-

7 Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Konya 1994, s. 48-49; Yüksel, Ahmet Turan, *İslam'da Bilim Tarihi*, Konya 2002, s. 52.

8 Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 324-325; İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed, *Rihle*, Dâru Sadr, Beyrut, ts., s. 105; Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I, 5; Ayrıca bkz. Acar, Abdurrahman, "Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları" *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta, Haziran 2007.

9 İpşirli, Mehmet, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, XXVIII, 327.

10 Furat, Ayşe Zişan, "Eğitim-Mimari İlişkisi Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri" *İstanbul Üniv. İlah. Fak. Dergisi*, S. 8, İstanbul 2003, s. 186; Akgündüz, a.g.e., s. 248.

11 Akgündüz, a.g.e., s. 259.

tim ve işleyişi bakımından önemli gelişmeler kaydetmiştir."¹²

Medreselerin kuruluş felsefesinin temelinde fıkıh ilmini öğretme ve nihâi hedef olarak d "fakih" denilen bir şahsiyet inşası oluşturmaktır.¹³ Dolayısıyla ilk medreselerde sarf-nahiv eksenli dilsel dersler ve fıkıh dersleri dışında başka dersler programda yer almıyordu. Daha sonraki dönemlerde olgunlaşma ve kurumsallaşmayla birlikte hadis, tefsir, tarih, edebiyat, kalam, mantık dersleri ve yine birtakım akî ilimlerden dersler programa dahil olmaya başladı.

Medrese geleneği var olduğu günden itibaren yukarıda temas edilen anlayış ve amacı doğrultusunda sürekli bir gelişme süreci içinde olmuştur. Bu gelişme sürecinin somut göstergesi; program ve program dışı yaşantıyı ortak amaç ve ilkelerde bütünleştirerek müderris ve öğrenci kitlesi arasında bire bir etkileşim fırsatları sağlayacak olan yatılı eğitim modelidir.

Medreseler, genellikle yatay zeminde kurulan bir dersane ve etrafında yeteri kadar talebe odalarından meydana gelirdi. İnşa ettirenin isteği ve imkânları doğrultusunda ek olarak imâret, kütüphane, hamam vs. ilave edilirdi. Her medresenin bir vakfiyesi bulunur ve bu, kurum tarafından yazdırılırdı. Vakfiyede, medresenin çalışma şekli ile vazifelilerin günlükleri ve medresenin masraflarını karşılamak için yapılar, vakıflar gösterilirdi.¹⁴

Medreseler, eğitim ve öğretimi, bir sınıf ve zümre imtiyazı olmaktan çıkarmak ve toplumda sosyal adaleti, fertler arasında fırsat ve imkân eşitliğini sağlamak için, parasız yaparlardı.

Medreseler, özel mimari tarzı olan, açık, bir avlu etrafında ve kare şeklinde dizilen küçük kubbeli odalardan oluşan zarif ve ağır başlı eserlerdi. Bu binalardan birkaçı bir cami etrafında sıralanınca bunlara kütüphane

12 İpşirli, "Medrese", DİA, XXVIII, 328; Demiralp, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997, s. 4; Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul 1997, s. 30.

13 Bozkurt, "Medrese", DİA, XXVIII, 326; İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2. Baskı, İstanbul 1999, I, 232; Peterson, a.g.m., s. 62.

14 İpşirli, "Medrese" DİA, XXVIII, 330.

gibi yardımcı tesisler de ekleniyordu. Bu da mahallede bir lise, bir yüksek okul ve hatta bir üniversite kampüsüne benzer bir ortamın meydana gelmesini sağlıyordu. Ayrıca suhte (öğrenci), danışmend (asistan) ve müderrisler, bu mahalleye renk ve karakter veren başlıca simalar oluyorlardı.

Medreselerde eğitim gören talebeler bazı dönemlerde birtakım usullerle halka açılıyordu. Bu tür açılımlar bir anlamda staj mahiyetinde bir görünüm arz ediyordu. Cerr usulüyle öğrenciler, üç aylar olan Recep, Şaban ve Ramazanda köylere dağılır, halka namaz kıldırıp, vaaz verirdiler. Bu hizmetlere mukabil halk tarafından talebelerin ihtiyaçları giderilirdi. Bu şekilde talebeler halkla kaynaşırlar, bir anlamda talim yapıp fikir alışverişinde bulunurlardı.¹⁵

Buraya kadar verilen bilgiler genel olarak İslam ilim ve düşünce tarihinde medreselerin işleyiş, yapı, amaç ve toplumla olan ilişkilerine dair bilgilerdir. Bu çalışmanın alanı olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri de uzun tarihi boyunca bünyesinde birçok medrese barındırarak toplumun dini ve sosyal alandaki ihtiyacını karşılayacak nice din adamları ve önderler yetiştirmiştir. Siirt Tillo Medresesi, Silvan Haznevî Medresesi, Batman Beyder Medresesi ve benim de içinde kısa bir süre eğitim aldığım Bingöl Hazerşah Medresesi bunların başlıca örneklerindedir.

Asırlarca toplum ve devlet nezdindeki misyon ve etkinliğini sürdüren medreseler Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılmasıyla bir kapanma durumuyla karşı karşıya kalmışlardır.¹⁶ Bu kapatma ve dayatmalar, medreseler üzerinde her ne kadar bir durgunluk ve etkileşimsizlik meydana getirmişse de sosyolojik bir olgu olarak varlıklarını bir şekilde sürdürmüşlerdir. İnceleme alanımız olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin merkezden uzak olması, yöre halkının ve medrese gönüllülerinin yoğun çabaları bu kurumun canlı kalmasını sağlamıştır. Cumhuriyet Dönemi boyunca varlığını koruyan ve 1990'lı yıllara kadar faaliyetlerini bir şekilde devam ettiren medreseler, sözkonusu dönemde birçok siyasi ve ideolojik baskı ve dayatmalarla karşı karşıya kalmış, bunun sonucunda bölgedeki medreselerin büyük çoğun-

15 İpşirli, "Medrese" *DİA*, XXVIII, 331.

16 İpşirli, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 332; Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegema Yay., Ankara 2004, s. 260.

luğu kapanmak zorunda kalmıştır.¹⁷ 2002'den beri iktidarda olan mevcut hükümetin hak-hukuk noktasındaki demokratik açılımları, bölgedeki medreselerde bir kıpırdama ve toparlanmaya sebebiyet vermiş, hatta zaman zaman hükümet nezdinde de sözkonusu medreselere eğitim sistemi içerisinde bir hüviyet kazandırma hiss ve teşebbüsleri de belirlemiştir. Hükümet nezdindeki bu ılımlı yaklaşım neticesinde doğudaki bazı üniversiteler tarafından medrese-ilahiyat buluşması çerçevesinde uluslararası sempozyumlar düzenlenmiştir.¹⁸

Yüzyıllarca topluma saygın şahsiyet ve önderler kazandıran medreselerin eğitim ortamları ve programlarının incelenmesi bilimsel alana katkı sunacağı şüphesizdir. Bu kapsamda yaptığımız incelemede medrese eğitim programının *Müretteb Cami Dersleri* (sıra kitapları) diye adlandırılan ve ağırlığını âlet ilimlerinin oluşturduğu 12 ilme ait seçilmiş kitaplardan oluştuğunu gözlemledik. Söz konusu medrese eğitim programında ferâiz, fıkıh, hadis ve tefsir gibi temel islamî ilimler de temel ders olarak değil, zâid dersler (yan ders) olarak genelde yaz mevsimlerinde okutulmaktadır. Bu ilimlerin sıralı dersler olarak okutulmamasının temel nedeni de yukarıda sıralı dersler denilen sarf, nahiv ilimlerini mükemmel bir şekilde öğrenen tâlip, daha sonra kendi başına bu ilimleri okuyup mütalaa edebilecek seviyeye gelebileceği düşüncesidir. Bu çalışmamızda Doğu ve Güneydoğu'da varlığını fiilen devam ettiren medreselerin eğitim programları içerisinde Kur'ân ve Kur'ân ilimlerine ne derece yer verdikleri ve bu eğitim kurumlarında yer alan müderrislerin Kur'ân ve Kur'ân ilimlerine dair bazı konulara yönelik birtakım düşünce ve tespitlerinin bir değerlendirmesinde bulunmaya çalışacağız. Bu bağlamda öncelikle Kur'ân'a dair okutulan kitap ve metinlerin tespitini; ardından bu eğitim kurumlarında yetişip aktif halde bu eğitim programında görev yapan ilim adamlarıyla mülakatlarda bulunarak Kur'ânî birikim ve anlayışlarını tespit etmeye çalışacağız. Bu çerçevede mülakata tabi tuttuğumuz müderrisler, Diyarbakır, Bingöl, Şır-

17 Geniş bilgi için bkz. Çiçek, Halil, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, Beyan Yay., İstanbul 2009.

18 Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler (Uluslararası Sempozyum) / Bingöl Üniversitesi, Haziran 2012, (*Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler*, I-II, ed. İsmail Narin, Bingöl Üniversitesi Yay., Bingöl 2013); Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (Uluslararası Sempozyum) / Muş Alparslan Üniversitesi, Ekim 2012, (*Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, I-II, ed. Fikret Gedikli, M.Ş.Ü. Yay., Muş 2013).

nak, Siirt ve Şanlıurfa gibi bizzat bu eğitimi yürüten kişilerden oluşmaktadır. Konuyu incelerken kişisel yorumlardan uzak mümkün olduğunca objektif olmaya çalışarak konunun resmini olduğu gibi çekmeye gayret edeceğiz. Konuya öncelikle Doğudaki medreselerin müfredatını ve okutulan Mürettep Cami Dersleri diye tabir edilen kaynaklarını ve bu yapı içerisinde Kur'ân/Tefsir, Tefsir Usulü, ve Kur'ân Tarihinin yerini tespit ile başlamak faydalı olacaktır.

1. Medrese Eğitim Programında Kur'ân İlimlerinin Yeri

Yukarıda medreselerin Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile resmen kapatılmasından sonra bu kurumların halkın ve bazı âlimlerin fedakar desteğiyle geleneksel tarzda bir şekilde eğitim vermeye devam ettiğini belirtmiştik. Bu dönemde medreseler şehir merkezlerinden denetimi ve kontrolü daha az olan kırsal kesimlere kaymış, bu şekilde toplumsal hayatın etkin formundan uzak kalan bu yeni durum karşısında da medreselerin müfredatlarında bir daralma meydana gelmiştir.

Bu bağlamda günümüz medrese müfredatı daha önceki müfredatlarla kıyaslandığında, oldukça dar alana çekildiği, mantık ve edebiyat dersleri haricinde diğer bütün derslerin şer'i ve âlet ilimlerinden oluştuğu görülmektedir. Yani geriye doğru gidildikçe, medreselerin müfredatının hem öğrenilen ilimler açısından hem de okunan eserler açısından daha zengin olduğu görülmektedir.¹⁹ Medrese çevresinin muhafazakar tutumu, modern okulların sayısının hızla artması ve okullarda fen ve sosyal ilimlerine yer verilmesi medreselerin din derslerine ağırlık vermesine sebebiyet vermiştir.

Günümüz medrese eğitim programında yer alan dersler, esas itibarıyla alet ilimleri (ulûm-u âliye) kabul edilen belâgat, mantık, kelâm, sarf-nahiv, dil ve edebiyat dersleri ile ulûm-u 'âliye (yüksek ilimler) denilen fıkıh, tefsir ve hadis derslerinden oluşmaktadır. Okutulan derslerde belirli kitaplar takip edilir, hemen hemen kitapların tamamı Arapça'dır. Medrese ders kitapları İslam dünyasında meşhur olan, üzerlerine pek çok şerh ve hâşiyenin yazıldığı kitaplardır. Ancak medresede eğitim dili Kürtçe olup, metod olarak da genelde takrîr metodu uygulanır. Dersler hoca talebeler arasında karşılıklı tartışmalar ve soru-cevaplar şeklinde yürütülür.

¹⁹ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencamı*, s. 104.

Medrese eğitimi, *Müretteb Cami Dersleri* (sıra kitapları) diye adlandırılan on iki ilme ait seçilmiş kitaplardan oluşmaktadır. Medreselerde uygulanan programlar arasında bazı farklılıklar olsa da genel olarak eğitim şu tertiple icra edilir: Kur'ân okumasını daha önce öğrenmiş ve bu şekilde eğitime alınan yeni fakih, eğer önceden *Kürtçe mevlid*, *Nehcu'l-Enâm*²⁰ ve *Nûbihâr*²¹ adlı eserleri okumuşsa, Şafii fikhına dair *Gâyetu'l-İhtisar*²² ve onun şerhi olan *İbn Kasım el-Ğâzî* gibi ibtidaî dersleri aldıktan sonra sarf ilmine başlar ve sırasıyla *Emsile*,²³ *Binâ* ve *İzzî*²⁴ kitaplarını okuyup ezberler. Bunları okuduktan sonra fakih, nahiv ilminin derslerine geçer ve bu ilimden de önce *Avâmil-i Curcânî*'den²⁵ başlayıp sırayla, *Zurûf*,²⁶ *Terkîb*,²⁷ *Sadullahi's-Sağîr*,²⁸ *Şerhu'l-Muğnî*²⁹ adındaki kitapları okur. Daha sonra sıra yine sarf ilmine döner ve Taftazânî'nin *İzzî* metnine yazdığı *Saduddin (Sa'dini)*³⁰ adındaki şerhi okur. Genelde bu sarf kitabı bittikten sonra ez-Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eserinin şerhi olan *Sa'dullah el-Berda'î* adıyla meşhur olmuş kitap okunmaktadır. Daha sonra nahiv ilmiyle ilgili Cemâluddin İbn Hişam (ö. 761/1359)'ın *el-İ'râb an Kavâidu'l-İ'râb* adındaki metin kitabının şerhi olan *Hallul-Meâkîd*'i³¹ okunup metni hıfz edilir. Bunun ardından *el-İzhâr*'ın şerhi olan *Netâicu'l-Efkâr* adlı eser³² ders olarak okutulur. Bu ese-

20 نهج الأمام : Molla Halil Siirdî; İtikad'a dair küçük manzum bir kitaptr.

21 Şeyh Ahmed-i Hanî'ye ait Arapça-Türkçe sözlük.

22 غاية الاختصار : Müellifi, Ebû Şücâ Ahmed b. El-Hüseyn b. Ahmed el-İsfehânî (v. 593/1196)'dir. Şafii fikhında çok meşhur bir fıkıh kitabıdır. Önemli Şafii fikhî metinlerinden biridir.

23 الامثلة : Bu kitap her ne kadar Hz. Ali'ye nispet edilse de müellifi belli değildir.

24 عزي في التصريف : Müellifi, İzzettin Ebu'l-Fazl b. İbrahim ez-Zencani (v. 665/1257)'dir.

25 العوامل : Müellifi, Abdulkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürçânî (v. 471/1087)'dir

26 كتاب الظروف : Müellifi, Halkâtanlı Molla Yunus'tur. Vefat tarihi belli değildir.

27 Kürtçe yazılmış Arap gramerine dair bir eserdir. Molla Yunus el-Erkafî'dir.

28 Nahiv ilmine dair bir eserdir.

29 شرح المعنى : Müellifi, Bedreddin Muhammed b. Abdirrahim b. Hüseyin el-Ömerî el-Meylanî (v. 811/1408)'dir. Müellif bu şerhte "el-Muğnî"de manası kapalı olan ifadeleri ile şiiirleri açıklamıştır

30 شرح تصريف العز : Müellifi, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer el-Kâzî et-Teftâzânî (v. 793/1390)'dir.

31 حل المعاهد : Müellifi, Sivas ili Zile ilçesinden Şemseddin Ebu's-Senâ Ahmed b. Muhammed (v. 1006/1597)'dir.

32 نتائج الأفكار : Müellifi, Mustafa b. Hamza b. İbrahim Adalı (v. 1085/1674)'dir.

rin ardından İbn-i Malik'in *Elfiyye*³³ ve İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*³⁴ metnlerinin şerhleri olan *el-Behcetü'l-Merdiyye*³⁵ ve *el-Fevâidud-Dıyâiyye*³⁶ kitapları gelir. Talebeler bu metinlerden *Elfiyye* ve *Kâfiye*'den de birini mutlaka ezberlerler. Medrese usulüne göre Müretteb Cami Derslerinden *Molla Câmî*'yi okumaya başlayanlara "tâlib" denilir. Daha sonra bu talipler mantık ilminin başlangıç derslerini, Ömer el-Ebherî'nin *İsâğûcî* metnine yazılmış *Muğni't-Tullâb*³⁷ veya *Husâm-i Kâtî (Semkâtî)* adındaki şerh ile medrese eğitimine devam ederler. Bu kitaplardan sonra okuma sırası İlm-i Beyân ve İlm-i Vad'la ilgili *Risâle-i Vad*³⁸ ve *İstiâre-i Usam*³⁹ adlarındaki kısa metinler okunup ezberlenir. Daha sonra Talipler, Mantık ilmiyle ilgili *İsagucî* metnine Molla Fenarî tarafından yazılmış *Fenarî şerhi*⁴⁰ ile hâşiyesi *Kavl-i Ahmed*⁴¹ birlikte okurlar. Bunu takiben sıra yine nahiv ilmine gelir ve sırada *Molla Cami*'nin hâşiyesi olan *Abdulgafûr el-Lârî*⁴² ile onun hâşiyesi olan *Abdulahkim (Seylekutî)* adlı kitaplar okunur. Astronomi ilmine ait *el-Mulahhas fi'l-Hey'e (Çağmînî)* adındaki kitabı okuyanlar hâşiyesi olan Ali Kuşcu'dan da istifade ederlerdi. Münâzara ilminden ise bazıları *Abdulvehhab ale'l-Velediyye* kitabını⁴³ okuturken, bazıları da Molla Halil es-Siirdî'nin *Halebiyye* adın-

- 33 الإلفية في النحو : Müellifi, Cemaleddin Muhammed b. Abdullah b. Mâlik el-Endelüsî (v. 672/ 1274)'dir.
- 34 الكافية : Müellifi, Cemâlüddîn b. el-Hâcib Osman b. Ömer b. Ebî Bekir b. Yusuf (v. 646/1249)'dur.
- 35 البهجة المرضية : Müellifi, İmam Celâleddîn, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Ömer b. Halil es-Süyûtî (v. 911/1505)'dir.
- 36 الفوائد الضيائية في شرح الكافية : Müellifi, Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed el-Câmî (v. 898/1492)'dir.
- 37 معني الطلاب : Müellifi, Manisalı Mahmud b. Hasan er-Rûmî (v. 1222/1807)'dir. Bu kitap İsağucî'nin önemli şerhlerindedir.
- 38 Küçük çaplı, Arap edebî sanatlarını anlatan bir eserdir. Yazarı Kadı Abdurrahman b. Ahmed b. Abdulğaffar Adudüddin el-İcî'dir.
- 39 Edebî sanat türü konusunda önemli bir eserdir. Yazarı Usâmuddin b. İbrahim'dir. Bazı medreselerde Ebülkasım elleys es-Semerkandî'nin "İstiâre Risâlesi" okunur.
- 40 الفناري شرح الإيساغوجي : Şemseddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî (v. 834/1431)'dir.
- 41 حاشية قول احمد : Müellifi Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Müslim b. Hızır el-Ömerî (v. 785/1389)'dir. Müellif, bu hâşiyede "el-İsâğûcî" kitabında manası zor anlaşılın kelimeleri açıklamıştır. Bu yüzden bu hâşiyeye Doğu ve Güney doğu medreselerinde yaygın bir şekilde okutulmaktadır
- 42 حاشية عبدالغفور علي ملا جامي : Müellifi, Abdulgafûr el-Lârî el-Hanefî (v. 912/1506)'dir. Bu eser, Molla Câmî üzerine yazılan önemli bir hâşiyedir.
- 43 الرسالة الولدية : Müellifi, Saçaklızâde diye meşhur olan Maraşlı Muhammed b. Ebu Bekir (v. 1145/1732)'dir.

daki vezinli metin kitabını ezberletirler. Daha sonra Yine Mantık ilminden *Şerhu'ş-Şemsiyye* adındaki kitap⁴⁴ okunur. Belağat ilmiyle ilgili de Taftazânî tarafından el-Kazvînî'nin *Telhîsu'l-Miftah'*ına yazılan *Muhtasaru'l-Meânî* adındaki meşhur şerhi⁴⁵ okunur.

Daha sonra kelâm ilmine geçilir, Taftazzânî tarafından Neseфі'nin akaidine yazdığı *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseфі* adındaki kitap⁴⁶ okunur ve yine Taftazanî'nin *Şerhu'l-Makâsıd'*ı ile Seyyid Şerif el-Curcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf'*ından da istifade edilir.

Kelâm ilminden sonra Fıkh usûlü ilmine geçilir ve bu ilimden de Tâcuddin es-Subkî'nin yazdığı *Cem'ul-Cevâmî' fî Usûli'l-Fıkh* adlı metin üzerine Celâluddin el-Mahalli (ö. 863/1458)'nin kaleme aldığı *el-Bedru't-Tâlî fî Halli Cem'il-Cevâmî* adlı şerhi⁴⁷ okunur.

Medreselerde ferâiz, fıkıh, hadis, tefsir *zâid dersler* (yan ders) olarak genelde yaz mevsimlerinde okutulurdu. Ferâiz ilminden *Rahbiyye* adındaki metin kitap okunurdu. Fıkıh ilminden ise *Fethu'l-Mu'în*⁴⁸, daha sonra *Minhâcu't-Tâlibîn*⁴⁹ okutulur ve şerhi olan *Muğnî'l-Muhtâc'*tan istifade edildi.⁵⁰

44 Şرح الشمسية : Müellifi, Sadedîn Mesûd b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî (v. 891/1389)'dir.

45 مختصر المعاني شرح تلخيص المفتاح : Müellifi, büyük âlim Sadedîn Mesûd b. Ömer el-Kâzî et-Teftâzânî (v.792/1389)'dir. Bu kitap Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve birçok şerhi yapılmıştır.

46 شرح عقائد النسفي : Müellifi, Sadedîn Mesûd b. Ömer el-Kâzî et-Teftâzânî (v.792/1389)'dir. Bu şerh Neseфі risâlesindeki anlaşılmayan kelimeleri açıklamış, problemlerini ortaya koymuş ve kitaptaki bilgilerden neyin kast edildiğini beyan etmiştir. Bu şerhe önemli bir anlam katan şey, Eş'ârî olan bir âlimin Maturidiyye ekolüne bağlı olan bir âlimin kitabını yorumlamasıdır. İmam Teftâzânî eş'ârî ekolüne bağlı bir âlimdir.

47 Bu kitabın önemli bir özelliği usulde mütakellimîn ile fukaha yöntemlerini birleştirmesidir.

48 فتح المعين بشرح فرة العين : Müellifi, Zeynuddîn b. Abdilazîz el-Belîbârî (v.987/1579)'dir.

49 منهاج الطالبين وعمدة المفتين : Müellifi, Ebû Yahya b. Şeref b. Mürrî b. Hasan el-Hızâmî en-Nevevî(v. 676/1277)'dir. Bu kitapta Şafii âlimler arasında çok önemli bir yere haizdir. Kitabın birçok şerhi bulunmaktadır.

50 Geniş bilgi için bkz. Pilatin, Ubeydullah, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Faaliyet Gösteren Geleneksel Eğitim Kurumları (Medreseler) Üzerine Bir Araştırma Örneği -Batman-Diyarbakır-Siirt Örneği-*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011; Eroğlu, Muhammed Şerif, *Bütün Yönleriyle Arabkendî*, Kent Yay, İst, 2004; Çağmar, M. Edip, "Siirt ve Civarındaki Medreselerde Eğitim", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, 19-21-Eylül, 2006, s. 669-681; Bağcı,

Kur'ân ve tefsirinden ise *Tefsiru'l-Celâleyn*⁵¹ ile yörede en meşhur olan *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*'den⁵² belli bölümler okunurdu. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi Kur'ân ve tefsirine dair okutulan bu ders veya metinler, medresenin müretteb diye ifade edilen zorunlu dersleri arasında yer almayıp, daha çok ara dönemlerde medresede belli bir seviyeyi yakaladıktan sonra isteğe bağlı olarak fakihler tarafından okunurdu. Bu arada Kur'ân ve Kur'ân ilimlerine dair herhangi bir ders okutulmadığını, ancak bireysel olarak bazı hocaların kendilerini yetiştirip kısmen bilgi sahibi olduklarını müşahede ettik.

Medreselerde tefsirler arasında Suyûtî'nin *Celâleyn*'i ile Beydavi'ye ait *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*'in okutulmasının belli bir amaca mebni olduğu şüphesizdir. Burada akla gelen ilk soru medrese eğitim sistemi ve anlayışı ile söz konusu bu tefsirlerin özellikleri arasındaki paralelliğin boyutu meselesidir. Konunun daha iyi anlaşılması için bu iki tefsiri kısaca tanımakta fayda mülâhaza ediyoruz.

Celâleyn Tefsiri

110

Birçok baskısı bulunan, vecîz ve dili sade olan, nahiv ve belâgat açısından belli inceliklere haiz bir tefsir olması hasebiyle çok okunan, kütüphanelerde yaygın şekilde yer alan bir tefsirdir. İki cilt ve iki bölümden oluşan tefsîr, Celâluddîn el-Mahallî (v.864/1459) ve talebesi Celâluddîn es-Suyûtî (v.911/1505) tarafından kaleme alınmış olup en doğru olan görüşe göre Mahallî; Kehf sûresinden başlayıp Nâs sûresine kadar tefsîr etmiş, daha sonra Fatıha sûresinin tefsirine başlamıştır. Ömrü yetmediğinden tefsiri bitirmeye muvaffak olamamış daha sonra yarım kalan tefsiri, Celâleddin es-Suyûtî, Bakara sûresinden başlayıp İsrâ sûresi sonuna kadar tefsîr ederek tamamlamıştır.⁵³

H. Musa, "Medrese Eğitiminde Hadis Birikimi" -Diyarbakır Örneği-, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 1, Nisan 2009, s. 47.

51 تفسير الجلالين: Bu tefsiri iki büyük âlim telif etmiştir. İmam Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebubekir es-Suyûtî (v. 911/1505) ve Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî'dir (v. 864/1459).

52 انوار التنزيل في اسرار التاويل: Müellifi, Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî'dir (v. 685/1686).

53 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Daru'l-Arkam, Beyrut, ts., I, 218-219; Arslan, Şükrü, "Celâleyn Tefsirinin İsnâdı ve el-Mahallî'nin Bakara Suresinden Yaptığı Tefsiri" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1991, S. 10, s. 155-156.

Celâleyn Tefsîri üzerinde bir hayli çalışma yapılmış ve ona hâşiyeler yazılmıştır. *Mecmau'l-Bahreyn, Kerhi* (v.1006); *Cemaleyn, Aliyyü'l-Kari* (v.1014); *Kitabu'l-Kevebeyn, İbn Atiyye* (v.1190); *el-Fütuhâtü'l-İlahiyye, Süleyman Cemal* (v.1204); *Hâşiyetü Savi ale'l-Celâleyn, Sâvi* (v.1241) bunlardan birkaçıdır.⁵⁴ Son iki hâşiyeye, en yaygın olanlar arasında olup basılmış ve medreselerde okunmaktadır.

Suyûtî, tefsîrde izlediği metodu tefsirin mukaddimesinde "Allah'ın Kelâmından anlaşılana zikretmek, tercih edilen görüşe dayanmak, gerekli görülen yerlerin i'rabını yapmak, meşhur kıraatlerdeki farklılığa dikkat çekmek ve tüm bunları özlü bir biçimde vermek" şeklinde açıklar.⁵⁵ Tefsîrde ayetlerin anlaşılmasında Kur'ân'ın diğer ayetlerine ve Sünnet'e başvurmanın yanında esbâb-ı nüzul, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih ve kıraât ilimleri göz önüne alınarak anlamlar vüzuha kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Her iki müellifin aynı zamanda birer dilci olmaları tefsirlerine yansımış, cümlelerin doğru anlaşılmasına katkıda bulunan sarf ve nahivle ilgili açıklamalar tefsirde bolca yer almıştır. Ayetlerin tefsirleri verilirken nahiv kuralları üzerinde durularak kelime ve cümlelerin i'rabları yapılmış ve bu şekilde âyetin doğru anlaşılmasına ışık tutulmuştur. Bu yapılırken de mana nahiv kaidelerine tabi olarak değil, nahiv kaideleri manaya tabi olarak verilmiş ve tefsirin yazıldığı dönemde kullanılan kavramlar kullanılmıştır. Mechûl fiil için "el-Binâ li'l-mefûl", malûm fiil için "el-Binâ li'l-fâil" ifadeleri gibi. Nahiv kuralları verilirken genellikle Basra ekolünün görüşleri öne çıkarılmıştır. Bu meyanda zamir ve ism-i işaretler ile hazfedilen kelimeler açıklanarak âyetin kolay ve doğru bir şekilde anlaşılması sağlanmıştır. Ayetlerde geçen harf-i cerlerin manaları üzerinde durulmuş ve özellikle birden fazla müteallakı olabilen harf-i cer ve ma'mullerin müteallakları (ait/bağlı oldukları kelimeler/fiil, şibh-i fiil, manay-ı fiil gibi) belirtilmiştir. Nahiv kaideleriyle ilgili açıklamalarda bazen birden fazla ihtimali olan yerlerde sadece birini vermekle yetinilmiş, bazen de iki ihtimalin ikisi de izah edilmiştir. Tefsirde sarf bilgileri de yer almıştır.

54 Zehebi, *a.g.e.*, I, 221-222; Akpınar, Ali, "Celâleyn Tefsiri ve Müellifleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1998, S. 2, s. 184.

55 Celâleddin el-Mahallî - Celâleddin es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Salah Bilici Yay., İstanbul, ts., I, 2; Akpınar, "Celâleyn Tefsiri ve Müellifleri", s. 186.

Sözgelimi cemi olan kelimelerin müfredleri verilmiş, i'lâl ve ibdâllere dikkat çekilmiştir. Yine tefsirde Belâgat ilmine dair açıklamalar yer almıştır. İşâret, takdîm-te'hîr, istifhâm, tağlîb, tekrâr, teşbîh, hakikat-mecâz, iltifât, istidrât, fasıla gibi edebî sanatlara değinilmiştir. Ayrıca her iki müfessir de Şafîî mezhebine mensup oldukları için ahkâm ayetlerin tefsirinde daha çok Şafîî mezhebinin görüşlerini ön planda tutmuşlardır.⁵⁶

Beyzavî'nin (v. 685/1286) Kur'ân Tefsiri.

Kadı Beyzavî, İslami ilimlerin hemen hemen tüm alanlarında önemli eserler kaleme almış çok yönlü bir İslam âlimidir. Söz konusu eserleri arasında en önemli yere sahip olan meşhur tefsiri *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı eseridir. Tefsir, sahâbi, tâbiin, onların dışında kalan selef-i salihîn ve müfessirlerin bildirdikleri görüşlerin özünü ihtiva eden, külfetten beri, sade, akıcı ve mûciz bir tarza sahiptir. Beyzavî, tefsirinde sahîh kurrâdan nakledilen şâz kıraatler de dahil olmak üzere hemen hemen tüm kıraat vecihlerine, ayrıca belâgat ve fesâhat inceliklerine yer vermiştir. Beyzavî tefsirinin kaynakları arasında Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ı önemli derecede yer almaktadır. Hatta *el-Keşşâf* tan fazlaca iktibaslar yaptığından *Envârü't-Tenzîl* adeta *el-Keşşâf*'ın bir özeti mesabesinde.⁵⁷

Beyzavî, tefsirini yazarken yukarıda temas edilen kaynak tefsirlerin her birinin özelliğini iyi bir şekilde tefsirinde uygulamaya çalışmıştır. Bu bağlamda tefsirinin muhtevasına bakıldığında; Arap dili ve edebiyatına dair i'râb, meânî ve beyânla ilgili konuları Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* indan; hikmet, irfan ve kelâma dair konuları Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'indan; iştikâk, mana ve latif işaretleri de Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'indan alıntılıyıp özetlediği görülmektedir. Bu özetlemelerle beraber Beyzavî, tefsirine kendi düşüncesinin mahsulu olan birçok makul vecih, mülâhaza ve makbul tasarruflar da ilave etmiştir.⁵⁸

Beyzavî, metod olarak da tefsirinde rivâyet ve dirâyet metotlarını bir-

56 Geniş bilgi ve örnekler için bkz. Akpınar, Ali, "Celâleyn Tefsiri ve Müellifleri" s. 186-197; "Tefsîru'l-Celâleyn" *DİA*, XXXX, 294.

57 Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., I, 248.

58 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, Daru'l-Arkam, Beyrut, ts., I, 196.

likte kullanmış, âyetleri tefsir ederken bağlantılı diğer âyetlere, hadislere, sahâbe sözlerine ve tâbiinin görüşlerine başvurmuş, bunların zayıf olanlarına "kîle" veya "ruviye" ifadesiyle işaret etmiştir. Bu arada tefsirde az da olsa İsrâiliyat türünden bazı rivayetlere de yer verilmiştir. Ayrıca Beyzavî, tefsirinde kendisinden önceki önemli müfessirlerin görüşlerini kısaca verdikten sonra bazen bunlara Arap şiirinden birtakım istişhâdlarda bulunmuş, dilsel kural ve aklî istidlaller eşliğinde yeni görüşler ilave etmek suretiyle dirâyet metodunu tefsirinde iyi bir şekilde uygulamaya çalışmıştır. Yine itikâdî konularla ilgili âyetlerin tefsiri esnasında özellikle Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaflara temas eden Beyzavî, genellikle Ehl-i Sünnet'in görüşlerini daha isabetli bulmuştur.⁵⁹

Beyzavî, tefsirinde edebî ve felsefî tahlilleri vecîz bir şekilde ele almasından dolayı tefsirinin zor anlaşılmasına sebebiyet vermiş ancak buna rağmen tefsiri büyük itibar göyerek medreselerde asırlarca okutulmuş ve daha sonra yazılan tefsirler için önemli bir kaynak olmuştur. Beyzavî'nin felsefe, kelâm ve tabiat konularıyla ilgili açıklamaları belâgat kuralları eşliğinde ele alıp edebî bir üslûpla ortaya koyması tefsirine ciddi bir özgünlük katmıştır. Yine o, tefsirinde nahiv ve belâgat incelikleri üzerinde hassasiyetle durmuş, bu bağlamda ibarelerin daha iyi anlaşılması için tefsiri üzerinde birtakım hâşiyeler yazılmıştır: İbn Temcid (İstanbul 1287), Şeyhzade Mustafa b. Kocavî (İstanbul 1283), Şehâbeddin el-Hahâcî (Kahire 1283) ve İsmail b. Muhammed el-Konevî (İstanbul 1283) en önemli hâşiyeler arasında yer almaktadır.⁶⁰

Her iki tefsire bakıldığında ikisinin de nahiv ve belâgat eksenli dilsel tahlillere sıkça başvurdukları, başka bir ifadeyle lafzın tahlilinden hareketle anlamı vüzuha kavuşturmaya çalıştıkları görülmektedir. Tabi burada lafız veya ibarenin gramatik tahlilinden anlam boyutuna geçiş sürecinin ne derece olduğu üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

Medreselerde bu iki tefsirin okutulmasının şüphesiz birtakım nedenleri vardır. Celâleddin el-Mahallî ve Suyuti'nin medrese çevrelerinde çok tanınması ve eserlerinin müretteb derslerde bolca yer alması kanaatimizce ikisine ait *Celâleyn* tefsirinin de bu eğitim ortamında yer almasını sağla-

59 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, I, 196-197.

60 Geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, İsmail, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl" *DİA*, XI, 260-261.

mıştır. Bu noktayı bir tarafa bırakırsak yukarıda verdiğimiz programda görüldüğü üzere medrese eğitim sistemi ve temel felsefesine bakıldığında medresenin temel hareket noktasını ve mesaisini dil öğretmeye ayırdığı ve odakladığı görülmektedir. Dilin kuralları genişçe veriliyor ve dilin öğrenilmesiyle metinlerin rahatça anlaşılıp çözüleceği düşüncesi bu çevrede yaygın bir kanaattir. Bu arada medresede lafız ve ibarenin tahliline yönelik verilen yığınla gramer kuralları beraberinde *kuralcı* bir dil yaklaşım metodunu doğurmuştur. Artık metinlere gramer eksenli yaklaşıyor ve tüm gayretler lafzın dilsel tahlili üzerinde veriliyordu. Tabii bu şekildeki lafız eksenli çalışmalar lafzın mana ve maksat boyutunda bir ihmâl de meydana getirmiş oluyordu. Çok iyi bilinmektedir ki bir ibareden sağlıklı bir düşünce ve yorum elde etmek lafız-anlam ve maksat üçlüsünün koordineli bir şekilde işletilmesine bağlıdır. Artık medresede metin okumak demek o metnin bir anlamda dilsel tahlilini yapmak anlamına geliyordu. İşte söz konusu iki tefsirin dilsel analizlere çok yer vermesi bu iki eseri medrese nezdinde cazibeli hale getirmiştir. Yaptığımız araştırmada da medresede bu iki tefsirden okutulan bölümlerde de ayetlerin sosyal, ahlakî ve hukuksal anlamdaki mesajlarını anlama ve yorumlama yerine daha çok metinlerin dilsel tahlilleri üzerinde durduklarını müşahade ettik. Sonuç itibarıyla medrese çevresinin Kur'ân metinlerine dilsel bir bakış açısıyla yaklaştığı ve bunun sonucunda Kur'ân'ın mana boyutunda bir ihmâlin olduğu söylenebilir. Şimdi bu eğitim kurumlarında fiilen bu eğitimin içinde yer alan müderrislerin Kur'ân anlayışları ve bazı Kur'ânî meselelere yönelik görüşlerine geçelim.

2. Mülakat

Bu bölümde aşağıdaki sorular hocalara sorularak görüşleri alınmıştır:

-Medrese eğitim programınızda öğrenilen Arapça'yla Kur'ân-Kerim'i anlamak ve yorumlamak mümkün müdür?

Arap dili, sahip olduğu ahenk, kelime yapısı, fiil çekimi ve telaffuzundaki kaideleri bakımından çok önemlidir. En küçük bir açıklığı ve teferuatı bile zayi etmeksizin bu dil, veciz ve özlü ifadeler taşıyan edebî bir lisandır. Bir dili iyi anlamak için bir takım öncüller vardır. Bu öncüller ne kadar iyi bilinirse dil o kadar iyi bilinir. Bu öncüllerin en önemlilerinden

birisi de, şüphesiz dilin bağlamıdır. Bu anlamda Kur'ân metninin anlaşılabilmesi için önce onun dil dokusu, dokuyu oluşturan sözcüklerin yapı ve delâlet yönlerini, sözcüklerin kök manalarıyla sonradan müktesep delâlet zenginliklerini; ayrıca anlamın oluşmasında etkisi ve katkısı olan dil dışı unsurları, kısaca kültürel, toplumsal, tarihsel ve olgusal bağlamları bilmenin gerekli olduğu kabul edilmelidir.

Kur'ân nâzil olduğu dönemin ve bölgenin, kendisine özgü şartların, Arap örf ve adetlerinin, kısaca bir hayat tarzının ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Kelimelerin anlamı, o çevrenin ve o şartların içerisinde doğmuş, o dönem Arap kültürünün etkisiyle şekillenmiştir. Dolayısıyla Kur'ân belli bir süreçte indiğine göre bilinmesi gereken genel anlamda "Arap dili" değil, Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde konuşulan Arap dilidir.

Dili derinlemesine sarf ve nahiv eksenli, daha çok lafız ve ibarenin gramatik tahliline dayalı bir tarzda öğretmeye çalışan medresenin öğrettiği Arapçayla Kur'ân metnini ne kadar anladığı merak konusudur. Bu çerçevede yukarıdaki soruyu medrese hocalarına sorduk.

Hocaların verdikleri cevaplardan eskiden beri medresede şöyle yaygın bir kanaatin olduğunu mülâhaza ettik. "Sarf-nahiv ve belâgat ilimlerini iyi derecede tahsil eden talip diğer ilimleri kendi kendine rahat bir şekilde haledebilir." Bu yaygın anlayıştan dolayı tefsir ve hadis gibi ilimler talib'in kendi mütalaasına bırakılmıştır. Yaptığımız görüşmelerde hocaların bir kısmı söz konusu aynı kanaate sahip olup medresede öğretilen Arapça'yla Kur'ân'ın anlaşılabilmesi düşüncesine sahiptir. Bir hoca da bu düşünceye ek olarak bazı ihtisas gerektiren kavramların anlaşılmasında Molla Bedreddin'in kelime tefsiri veya okuttukları tefsirlere bakarak anlaşılmayan noktaları çözdüklerini ifade etti. Ona göre ellerindeki tefsirler Kur'ân'ı anlamak için yeterlidir. Dolayısıyla bu tefsirleri okuyan fakihler Kur'ân'ı anlamda ciddi bir sıkıntıyla karşılaşmayacaktır. Bir başka hoca da her ne kadar öğretilen dil sayesinde âyetlerin dilsel talilinde talebe bir sıkıntıyla karşı karşıya kalmayacaksa da bunun Kur'ân'ın anlam boyutunu ortaya çıkarmada yetersiz olduğunu dolayısıyla da kendi eğitim programlarına Muhammed Ali es-Sâbuni'nin *et-Tibyân fi Ulûmi'l-Kur'ân* gibi bazı tefsir usûlü kaynaklarına başvurduklarını ifade etti.

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü üzere Kur'ân'ı anlamada Arap dilinin yeterliliği hususuyla ilgili olarak hocaların verdikleri cevaplar birbirinden farklılık arz etmektedir. Eski usûl ve kanaati benimsemiş ve bunun devamında ısrar edenlerin yanında bu anlayışı yetersiz bulup usûl ve müfredât gibi ek kaynakları gerekli gören hocalar da vardır. Burada şunu hatırlatmanın yeri olacaktır. Her Arap dilini bilen kişi Kur'ân'ı anlayabilseydi Arap dünyasındaki üniversitelerde lisans veya lisansüstü düzeyde tefsir derslerinin okutulmasına gerek kalmayacaktı. Bu eğitimde yer alan çoğunluğu sarf-nahiv ve belâgat açısından dili gayet iyi bilip kullanmaktadır.

-Tefsir Usulü ile ilgili ne düşünürsünüz? Bu ilme ait muhkem-müteşâbih; tefsir-te'vîl; nâsîh-mensûh ve esbâb-ı nüzûl gibi istilahları okudunuz mu?

Usul bilgisi (fıkıh, hadis ve tefsir usulü) Kur'ân'ı doğru anlamının olmazsa olmaz şartlarından biridir. Dolayısıyla Kur'ân'ı doğru anlamının alt yapısını teşkil eden usûl konularını Kur'ân âyetlerinin anlaşılması ve yorumlanması esnasında göz önünde bulundurmamak bir zorunluluk ifade eder.

116

Bu bağlamda medrese hocalarına yönelttiğimiz sorunun ardından genel olarak hocaların bu ilmin önemine vakıf olduklarını müşahede ettik. Hatta usûl ilminin Kur'ân'ın anlaşılmasında elzem derecede gören hocalar da oldu. Bunun yanında hocalardan bireysel gayretlerle bu ilmin kavramlarına belli oranlarda vakıf olanlar olduğu gibi yüzeysel derecede bu kavramları okuyup mahiyetlerinden habersiz olan hocaları da müşahede ettik. Hocaların ders programlarında usûl ilmine yer verme ile ilgili uygulamaları birbirinden farklılık arz etmektedir. Bazı hocalar müfredatlarında bu ilme yer vermediklerini ifade edip, bu ilme ait kavramları da okudukları tefsirlerden öğrendikleri kadarıyla bildiklerini belirttiler. Bu hocalara göre okuttukları mevcut tefsirler Kur'ân'ın anlaşılması için yeterli olup başka kaynaklara ihtiyaç olmamaktadır. Bir başka hoca da yeterli derecede fıkıh usûlü derslerini okuttuklarını, tefsir usûlü konularının çoğunun da benzer konulardan teşekkül ettiği düşüncesinden hareketle buna gerek kalmadığını ifade etti. Bir hocanın cevabı da şöyle oldu: "Tefsir usulünü bilmeden Kur'ân-ı hakkıyla yorumlamak mümkün değildir. Tefsir usulünün öğrenilmesini, okutulmasını elzem buluyorum. Bu ilme ait terimlerin

tümünü okudum... Ve bu ıstılahları okuyan talebelerimize de öğretiyoruz. Tefsir Usulü'nde bu ıstılahlar olmazsa olmaz kavramlardır." Son olarak da bir hoca Ulûmu'l-Kur'ân derslerini çok önemsediklerini hatta Kur'ân'ın anlaşılmasında bunu zaruri gördüklerini belirtti. Hoca bu düşünceden hareketle eğitim programlarında belirli düzeylerde Nureddin İtr ve Muhammed Ali es-Sabuni'nin Ulûmu'l-Kur'ân çalışmalarına yer verdiklerini hatta bu kaynaklarla yetinmeyip yan kaynak olarak da Zerkeşî, Suyûfî ve Zehebî'nin Ulûmu'l-Kur'ân çalışmalarına başvurduklarını ifade etti.

Hocaların açıklamalarından tefsir usulü ilmine farklı yaklaştıkları ve uygulamalarının farklı olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın anlaşılıp yorumlanmasında bu ilmi gerekli görüp programlarında yer veren hocalar olduğu gibi bu ilme ihtiyaç duymayan ve ellerindeki tefsirlerle yetinen hocalar da vardır. Ancak genel olarak hocaların Tefsir Usûlü kavram ve literatürüne derin anlamda bir vukûfiyetlerinden söz etmek biraz zor görünmektedir.

-Kur'ân'ın dindeki konumu (kaynaklık değeri) nedir? Bir meseleyi doğrudan Kur'ân'dan çözmeye çalışmak doğru mudur?

Kur'ân-ı Kerim, İslam dininin temel kaynağıdır. Bir konuyla ilgili olarak İslam dini açısından hüküm verilirken Kur'ân başvurulacak olan ilk kaynaktır.

Yöneltiğimiz sorunun ardından Kur'ân'ın dinde ilk kaynak olduğu hususunda hocaların hemfikir oldukları ancak uygulamaya yönelik herhangi bir dini konu veya meselenin çözümünde birinci kaynak olarak kabul ettikleri Kur'ân'a müracaat etmediklerini mülahaza ettik. Onlara göre bir konu veya mesele ile ilgili Kur'ân'dan çözüm bulmaya çalışmak veya Kur'ân'ın konuyla ilgili görüşünü anlamaya çalışmak ehliyet gerektiren bir husus olduğu için ancak müctehidlerin başvurabilecekleri bir yoldur. Genel olarak hocalar meselelerin çözümünde kendi okuttukları fikhî kaynaklarına başvurarak çözmeye çalıştıklarını ifade ettiler. Ayrıca bir hoca konuyla ilgili detaylı ve delilli bilgi isteme durumunda da *Muğnî'l-Muhtâc* ve *İbn Hacer* gibi müdellel fikhî kitaplara müracaat ettiğini ifade etti. Bir diğer hoca da kendi programlarındaki temel fikhî kitapların yanında muasır âlimlerden Yusuf el-Kardavi, Vehbe ez-Zuhaylî'nin kitapları ve *Mecmau'l-Fikhî'l-İslâmî* gibi fikhî komisyonların hazırladığı kaynaklara da başvur-

duklarını ifade etti.

Dikkatimizi çeken bir başka husus, son dönemlerde Kur'ân'ın tecvidi ve kırâatına yönelik birtakım derslerin başlangıç düzeyinde eğitim programına alınmasıdır. Hocalar bu gelişmeyle ilgili olarak hem Diyanet'in teşvik ve yayınları hem de kadro bulma amacıyla girilen sınavlarda Kur'ân kıraatine önem verilmesinin etkili olduğunu belirttiler. Yıllarca medreselerde ihmal edilen bu gelişme şüphesiz medrese taliplerinin önemli bir açığını kapatmış olmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan hocaların uygulamaya yönelik ilim anlayışlarında Kur'ân-ı merkezlerine almadıkları, daha çok ulemâ'nın görüşlerinden müteşekkil kaynaklara müracaat ettikleri görülmektedir. Medreselerdeki kitaplara mutlak bağlılık inancı ve Kur'ân'ı anlamak için müctehidlik vasfını şart koşmaları, onları eğitim faaliyetlerinde Kur'ân âyetleri üzerinde tefekkür etme ve araştırmadan uzak tutmaya vesile olmuştur.

-Kur'ân-ı anlamak için ne tür bir metod izlenmelidir. Hangi kaynak-araçlar kullanılmalıdır?

118

Kur'ân'ı-Kerim'i iyi bir şekilde kavrayabilmek için birçok dinamiğe ihtiyaç vardır. Bu dinamikler arasında Kur'ân dili olan Arapça'ya vakıf olmak şüphesiz ilk sırayı almaktadır. Tabi tek başına Arapça'yı bilmek Kur'ân'ı anlamak için yeterli olamamaktadır. Kur'ân'ı sürekli kendine nâzil oluyor gibi okumak, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Sünnetini iyi bilmek, Kur'ân'ı tanımak uğrunda ısrarla çalışmalara devam etmek, saffet, samimiyet ve ihlası hiç elden bırakmamak, tefsir ve fıkıh usulü gibi ilimleri bilmek, İlahi vâridata açık bir sineye sahip olmak bilinmesi gerekli şeyler arasında sayılabilir.

Sorduğumuz sorunun ardından Kur'ân'ı anlamak için öncelikle sarf-nahiv ve belâgat açısından iyi derecede Arapça bilmenin gerekliliği hususunda hocaların hemfikir içerisinde olduğunu gördük. Hocalardan biri, dil ile birlikte medresede okutulan kitap ve tefsirlerin Kur'ân'ı anlamada yeterli materyal olduğunu savunurken, bir diğer hoca da dile ek olarak hadisleri iyi bir şekilde analiz etmek ve rivâyete dayalı tefsirlere öncelik vermek Kur'ân-ı Kerim'i anlamada önemli bir mesafe kat ettireceğini belirtti. Bir başka hoca direk Kur'ân'dan tefsir yapmanın günah olduğunu

dolayısıyla ancak Taberî ve İbn Kesir gibi âlimlerin rivayet tefsirleri yardımıyla Kur'ân'ın anlaşılabilceğini ifade etti. Son olarak da bir-iki hoca, tefsir ve fıkıh usûlü ile birlikte medresede öğrendikleri kavâid'in Kur'ân'ı anlamada yeterli olacağını ifade ettiler.

-İctihâd kapısı açık mıdır? Yeni gelişme, ihtiyaç ve imkânlar karşısında Kur'ân'daki bazı hükümler veya yorumlamalar güncellenebilir mi? Zina'nın tespitindeki şahitlikte tıbbın imkânlarını kullanma, el kesme gibi cezaların yerine hapis cezasına gitme ve kadının şahitliği gibi konular.

Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin hızlandırdığı sosyal değişim, geleneksel din anlayışlarını derinden etkilemiş, birçok meselenin yeniden ele alınmasını zorunlu kılmış ve acil çözüm bekleyen yeni problemler ortaya çıkarmıştır. Dünün toplumunun hukuki problemleri ile çağımız toplumunun karşılaştığı hukuki problemler nitelik ve nicelik bakımından aynı olmayacaktır. Çünkü ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi yapı gün geçtikçe değişik bir nitelik ve boyuta sahip olmaktadır.

Bu bağlamda hocalarla yaptığımız görüşmenin ardından onların konuyla ilgili düşünce ve bakış açıları ayrıntılarda farklılık arz etse de temelde aynı eksen etrafında birleşmektedir. Hocaların çoğuna göre günümüzde fikhî alanda ictihâd yapabilecek ehliyetle âlimlerin bulunmaması sebebiyle ictihâd kapısı kapanmış durumdadır. Günümüzde ortaya çıkan problemler konusunda da hocalar, yeni yorumlarda bulunmaya olumsuz bakıp fıkıh kaynaklarında ne tür hüküm verilmişse o şekilde benzerlerine kıyas edilerek bir çözüme kavuşturulabileceğini ve mevcut fıkıh kaynaklarının dışına da çıkılamayacağını ifade ettiler. Yine bu görüş sahiplerine göre geçmişte ulemâ her konuyu çözüme kavuşturdukları için artık yeni görüş ve yorumlara ihtiyaç kalmamaktadır. Dolayısıyla kişi herhangi bir âyet ve hadisle ilgili hüküm çıkarma ve yorumda bulunamaz. Eski ulemânın görüş ve fetvaları burada esas alınmalıdır.

Yukarıdaki görüşe muhalif olarak bir grup medrese hocası sosyal hayatın doğurduğu birtakım ihtiyaç ve problemlerin çözümünü için yeni yorum ve arayışlara açık olmanın gerekliliğini ifade ederek bu çerçevede ictihat kapısının açık olduğunu belirttiler. Ancak onlara göre temel sorun ictihatta bulunacak ehliyetli ulema'nın bulunmayışıdır. Bir hoca da güncel

meselelere karşı duyarlı olduklarını, meselelerin çözümünde bilim ve teknolojik imkân ve araçlarına başvurmanın uygun olacağına ve yine İslam dünyasındaki fıkıh konseylerinin yeni görüş ve fetvalarına itibar ettiklerine ifade etti.

Değerlendirme ve Sonuç

Medrese eğitim programı çerçevesinde Kur'ân ve Kur'ân İlimlerinin sözkonusu program içerisindeki yeri ve durumuyla ilgili yaptığımız bu mütevazî çalışmada Kur'ân ve Kur'ân İlimlerinin sıralı dersler arasında yer almadığı, yan ders olarak sadece *Celâleyn* ve *Bezzâvî* gibi tefsirlerden eğitimin belirli dönemlerinde bazı bölümler okutulduğunu gözlemledik. Bu anlamda Kur'ân ve Kur'ân ilimlerinin program içerisinde hak ettiği yerini almadığını belirtmek yerinde olacaktır. Ancak son yıllarda gerek Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayın ve teşvikleri gerekse de imamlık, vaizlik vb. yeterlilik sınavlarında Kur'ân kırâatine aşırı önem verilmesi medrese çevrelerinde Kur'ân'ın tecvid ve kırâatinin önemini hissettirmiş ve bu sayede –özellikle başlangıçta- bu eksikliğin giderilmesi amacıyla söz konusu dersler eğitim programına alınmış ve derslerin icrâsı için uzman eğitici teminine gidilmiştir. Yıllarca medrese taliplerinde bir zaaf olarak görülen bu eksikliğin bu şekilde giderilmeye çalışılması önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir.

Medreselerde fıkıh kitaplarında bütün dini konu ve meselelerin izaha kavuşturulduğu inancı ve Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanması hususunda müctehidlik vasfının aranması, talebenin Kur'ân metnini doğrudan okuması, anlaması ve yorumlamasının önünde bir engel olmuştur. Bu durum talebenin zihninde Kur'ân'ın dokunulmazlığı ve anlaşılmazlığı gibi bir düşünce meydana getirmiştir. Buna göre Kur'ân'ı sadece müfessirler anlamaktadır.

Kur'ân ve Kur'ân İlimleri ile bazı dini konularla ilgili hocalarla yaptığımız görüşmeler sonucunda Kur'ân ve Kur'ân İlimlerinin medrese eğitim programında yer almasının daha iyi olacağı yönünde görüş belirtenlerin yanında, çoğunluğun mevcut programların sürdürülmesinde bir eksiklik hissetmediğini mülâhaza ettik. Ancak nihayetinde her iki kesim de dinin anlaşılması ve meselelerin çözümü noktasında mevcut medrese programının ciddi bir sorunla karşı karşıya kalmadığı inancını taşımaktadır.

Dikkatimizi çeken farklı bir gelişme de medrese eğitimini almış bazı taleplerin Arap ülkelerindeki Şeriat fakültelerinde eğitim almalarının ardından oralandaki programlardan esinlenerek görev aldıkları medreselerinde klasik veya modern dönemde yazılmış birtakım yeni usûl dersleri, siyer, akâid vb. derslere programlarında yer verdikleri hususudur. Bu çerçevede Şanlıurfa ve Diyarbakır yöresinde bazı medreselerde yan ders olarak tefsir usûlü derslerine yer verdiklerini müşahade ettik. Yine bu kesimin İslam dünyasıyla gerek yayın gerekse de yeni programlar olsun sürekli bir iletişim ve takip içerisinde oldukları ve bu sayede programlarının daha geniş ve çeşitli olduğunu gözlemledik.

Kaynakça

- Acar, Abdurrahman, "Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları" *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta, Haziran 2007.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yay. İstanbul 1997.
- Akpınar, Ali, "Celâleyn Tefsiri ve Müellifleri" *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1998, S. 2, s. 184.
- , "Tefsîru'l-Celâleyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: DİA*, İstanbul.
- Arslan, Şükrü, "Celâleyn Tefsirinin İsnâdı ve el-Mahalli'nin Bakara Suretinden Yaptığı Tefsiri", *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1991, S. 10, s. 155-156.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, PegemA Yay., Ankara 2004.
- Bağcı, H. Musa, "Medrese Eğitiminde Hadis Birikimi" -Diyarbakır Örneği-, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 1, Nisan 2009.
- Biye, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Celaleddin, el-Mahallî-es-Suyutî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Salah Bilici Yay., İstanbul, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl", *Türkiye Diyanet*

Vakfı İslam Ansiklopedisi: DİA, İstanbul.

Çağmar, M. Edip, "Siirt ve Civarındaki Medreselerde Eğitim", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, 19-21-Eylül, 2006.

Çiçek, Halil, *Şark Medreselerinin Serencâmu*, Beyan Yay., İstanbul 2009.

Çelebi, Ahmet, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev. Ali Yardım, İstanbul 1983.

Davudî, Şemseddin Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Demiralp, Yekta, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997.

Eroğlu, Muhammed Şerif, *Bütün Yönleriyle Arabkendî*, Kent Yay, İstanbul 2004.

Furat, Ayşe Zişan, "Eğitim-Mimari İlişkisi Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, İstanbul 2003.

İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed, *Rihle*, Dâru Sadır, Beyrut, ts.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2. Baskı, İstanbul 1999.

İpşirli, Mehmet, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: DİA*, İstanbul 2003.

Johs. Pedersen, "Mescid" *İslam Ansiklopedisi*, MEB. Yay., Ankara 1961.

Karaca, Mevlüt, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, Hisar Yay., İstanbul 2010.

Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Konya 1994.

Kuran, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969.

Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, I-II, Ed. Fikret Gedikli, M.Ş.Ü. Yay., Muş 2013.

Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler, I-II, Ed. İsmail Narin, Bingöl Üniversitesi Yay., Bingöl 2013.

- Özkan, Şerife, *Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri Ve Medrese Eğitimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- Pilatin, Ubeydullah, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Faaliyet Gösteren Geleneksel Eğitim Kurumları (Medreseler) Üzerine Bir Araştırma Örneği Batman-Diyarbakır-Siirt Örneği-*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011.
- Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul 1997.
- Yüksel, Ahmet Turan, *İslam'da Bilim Tarihi*, Konya 2002.
- Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Daru'l-Arkam, Beyrut, ts.